

Сослагательнай наклонение

Хакас тілінде сослагательнай наклонениенің формаы хадыл ондайнаң пүтче: иділістің полар тус причастиезіне (-ар/-ер) изъявительнай наклонениенің ирткен тустың **-чых/-чік** хозымы хозылча:

ал+ар+чых, сом+ар+чых, тиз+ер+чік, тайн+ир+чых, көст+ир+чік.

Сослагательнай наклонениенің итірбинчеткен формаы (-бас/-бес, -пас/-пес, -мас/-мес), полар тус причастиезінің итірбинчеткен формаына олох **-чых/-чік, -чых/-чік** хозымнар хозылып, пүтче:

ал+бас+чых, сом+мас+чых, тис+пес+чік.

Тайна-бас-чых, көсте-бес-чік

Сослагательнай наклонение формадағы иділістернің сырайчы хубулызы

Сослагательнай наклонениедегі иділістер сырайча толдыра сырай хозымнары полызиинаң хубулчалар.

Итірчеткен форма

Пір сан

1-ғы с. аларчых+пын	идерчік+пін	ойнирчых-пын
2-чі с. аларчых+сың	идерчік+сің	ойнирчых-сың
3-чі с. аларчых	идерчік	ойнирчых

Көп сан

1-ғы с. аларчых+пыс	идерчік+піс	ойнирчых-пыс
2-чі с. аларчых+сар	идерчік+сер	ойнир-чых-сар
3-чі с. аларчых+тар	идерчік+тер	ойнир-чых-тар

Итірбинчтекен форма

Пір сан

1-ғы с. албасчых+пын	итпесчік+пін	ойнабасчых-пын
2-чі с. албасчых+сың	итпесчік+сің	ойнабасчых-сың
3-чі с. албасчых	итпесчік	ойнабасчых

Көп сан

1-ғы с. албасчых+пыс	итпесчік+піс	ойнабасчых-пыс
2-чі с. албасчых+сар	итпесчік+сер	ойнабасчых-сар
3-чі с. албасчых-тар	итпесчік-тер	ойнабасчых-тар

Сослагательнай наклонение формазының тузалары

Сослагательнай наклонениенің формазындағы иділістер хайдағ-да килістіре оңдай (şart) полза ла иртірілчеткен алай иртірілбинчеткен действиені таныхтапча: *Таңда күн ізіг полза, суға сомарға парарчыхныс.* «Суға сомары» күннің ізиинен теелістіг полча.

Син тузында килген ползаң, піс поездха орайлатпасчыхныс. Мин маңзырабаан ползам, диктантта анча көп алчаас итпесчікпін.

Сослагательнай наклонениенен пилдіріл парған действиенің иртіріл полчаң алай иртіріл полбачаң оңдай (şart) көбізін молчастығ хоза чоохтағнаң алай ба молчастығ чоох кизегінен пилдірілче:

Соян, сірердең испеен ползам, киртінмесчікпін (М. Киль.). «Пок! – теен ол, - түрче ле учурабаан ползабыс, ну хайаны азып, суға кір парарчых. Сынап мин аны, пірее пасха чирде көрген ползам, танып полбасчыхпын (М.Ч.).

Сослагательнай наклонение формазындағы иділістің чоохтанчатхан кізі действиені прай саринаң паалапчатханнаңар хоза модальной тузалары пар. Ол тузалар өбнінде контексттең сыхчалар:

а) чоохтанчатхан кізінің сағызынаң на чоохтағда көзіділ парған оңдайда (şartta) иртірілер действиені таныхтапча (önermek): *Андаг полбаза, Сабис хайди даа пабазын усхурарчых (Н.Д.). Хынза, ол піди илепчетсе, олар агаа күліс турарчыхтар (М.К.). Мин, тоғас парған ползам, тал таа парарчыхпын (В.Тат.);*

б) чөпті, сурынысты: *Магаа тарынзаң, киліп чоохтирчыхсың, іди-де іди тіп, а то чазыда ойлап чөрчезің, алыг пүүр чіли (И.К.);*

в) чоохтанчатхан кізі хайдағ-да оңдайда (условиезде) действиені иртірерге ынапчатханын: *Айран-абыртхы полза, хыйа итпесчікпін (М.Киль.);*

г) действиені иртірерге хынчатханын: *Апарыбызыңар мині хада! Мин сірернеңок хада учух чөрерчікпін, пір дее ниме пілбин (Н.Тин.).*

Сослагательнай наклонениенің хадыл формалары

Сослагательнай наклонениенің молчастығ наклонениеніңок чіли, хадыл

формалары пар. Олар ідök **пол** ползыығылығ иділіс ползыиынаң пүтчелер. Позы иділіс, тізең, кирек тус формазында турғызылча: *Хана алтын хазып, сыхпаан ползам, ам даа анда одырчатхан поларчыхпын. Анчада сыгарға маңнанмаан ползабыс, Олаңнаң пістің тарып-турып ла халған поларчых. Көні чол таппаан ползалар, олғаннар хончаң чирге ам даа читкелек поларчыхтар.*

Пу хадыл формалар хайдағ-да ондайда иртіпчеткен дейтвиее тус тузазын хосчалар.

-чаң/-чең+поларчых хадыл форма. Чоохтанғаннаң соонда полар туста иртірілері киректелчеткен (долженствовательнай хоза тузалығ) дейтвиені таныхтапча: *Иди полған полза, сірер иртен иртök нанчаң поларчыхсар.*

Идер тоғыстар

1. Пирилген иділістерні сослагательнай наклонениеде турғызыңар, итірчеткен формада сырай пастыра хубулдырыңар.

Хайралла, піл, хығыр, тоғын, үгрен, күстен, чүктен, хабыс, итір, кизіл, айлан, сухсат, хыйыл, оттат, сап, сағы, пастал, уста, хоста, хооста.

2. Пирилген иділістерні сослагательнай наклонениеде турғызыңар, итірбинчеткен формада сырай пастыра хубулдырыңар.

Хайралла, піл, хығыр, тоғын, үгрен, күстен, чүктен, хабыс, итір, кизіл, айлан, сухсат, хыйыл, оттат, сап, сағы, пастал, уста, хоста, хооста.

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна

университетінің издательствозы, 2018.

2. Карпов, В.Г. К проблеме о частях речи в хакасском языке [Текст] / В.Г. Карпов // Ежегодник Института саяно-алтайской тюркологии. Вып. V. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2000. – С 15-24.

3. Севортян, Э.В. К проблеме частей речи в тюркских языках [Текст] / Э.В. Севортян // Вопросы грамматического строя. М.: АН СССР, 1955. – С. 210-213.

4. Хакас тілі. Морфология [Текст] 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 55-60.